

VII. NEMZETKÖZI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2004. augusztus 29–31. között rendezte VII. kongresszusát. Mivel a rendezőknek ez alkalommal nem volt megfelelő anyagi fedezetük a publikálásra érdemes előadások megjelentetésére, a három országos nyelvtudományi folyóirat, vagyis a Nyelvtudományi Közlemények, a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr vállalkozott ezek közzétételére. Az előadásoknak a mi folyóiratunkban megjelenő változatát részben a szerzők maguk ajánlották fel, részben a szerkesztőség kérte fel őket, hogy a Nyelvtudományi Közleményekre bizzák a kiadást. Ez alkalommal az anyagnak csak egy részét adjuk közre, várhatóan még további egy vagy két évfolyamunk is közölni fog néhány előadást.

Honti László

DÉR CSILLA ILONA

Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról

This paper deals with one of the main topics of contemporary grammaticalization disputes, namely the evolution of discourse markers („pragmaticalization”). The question is whether the emergence of these elements can be seen as grammaticalization or not. The category ‘discourse marker’ is in itself a problematic one: there exist various definitions and categorizations of it in the literature. Therefore we investigate the common and also the controversial features of these linguistic units.

We try to demonstrate that the evolution of discourse markers, given its main characteristics (generalization of meaning, subjectification, decategorization, etc.), is indeed an instance of grammaticalization. This classification, however, depends on the theoretical framework scholars work within: those who think that grammar is not separable from language use, tend to hold this kind of pragmaticalization as a type of grammaticalization.

In the second half of the paper we look in detail at the development of two discourse markers: *mellesleg* ‘besides, by the way’, which evolved from the homophonic adverb and relates discourse topics; and *más szóval* ‘in other words’, which may be derived from an attributive phrase and serves as a reformulation marker in Hungarian.

Nyelvtudományi Közlemények 102. 247–264.

1. Szakirodalmi áttekintés, problémák és megoldási kísérletek

Az elmúlt évtizedekben a funkcionalista nyelvészeti irányzatok képviselői közül többen is behatóan foglalkoztak a grammatikalizáció pragmatikai vonatkozásaival, diskurzusszerveződéssel való összefüggéseivel. Közülük is kiemelhető Elizabeth C. Traugott, a jeles grammatikalizációkutató neve, aki – számos kritikai megjegyzésre is reagálva – amellet érvel, hogy a diskurzusjelölők kialakulása is mindenképpen grammatikalizációnak tekinthető, és hogy épp ezeknek az elemeknek a történeti vizsgálata tette nyilvánvalóvá, hogy sok, a grammatikalizációval kapcsolatos, azóta már tényként kezelt korábbi kritériumot újra kell és újra is érdemes gondolni (lásd Traugott 1995, 1997, 1999), így például az egyirányúsági elvet, a kötöttebbé válást, a hatókörszűkülést, vagy a grammatikának a grammatikalizációelméletben eddig „bevált” meghatározását. Mielőtt rátérnénk ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására, kiindulásképpen megkíséreljük meghatározni a diskurzusjelölők osztályát, a csoport jellegzetes vonásait.¹

A diskurzusjelölők (a továbbiakban DJ-k, az angolban rendszerint DMs = discourse markers) definíciójaként Bruce Fraser változatát fogadjuk el, aki szerint a DJ-k „olyan kifejezések, amelyek diskurzusszegmenseket kapcsolnak össze”, valamint „a lexikai kifejezések egy olyan osztályát képezik, amely elsődlegesen a kötőszók, határozószók és elöljárószós szerkezetek szintaktikai osztályából kerül ki”² és fő funkciójuk az, hogy „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (Fraser 1999: 931).³ Fraser találó jellemzése szerint a DJ-k egyfajta két helyiértékű viszony tagjaként funkcionálnak: az egyik argumentum az általuk bevezetett részben található meg, a másik valahol a korábbi diskurzusban.⁴ Az ezt illusztráló képlet a következő: S1. DJ + S2 (i. m. 938). S1 és S2 szegmens mérete nem adható meg egységesen, változó.

Fraser két DJ-osztályról beszél (i. m. 946–950):

1. Üzeneteket összekötő DJ-k, ilyenek például a kontrasztív jelölők: „John 150 fontot nyom. *Ezzel összehasonlítva* Jim 155-öt.”

2. Témákat összekötő DJ-k, amelyek a diskurzusirányítás egy aspektusát emelik be, például a tárgytól való elkalandozást: „Remekül néz ki ez az étel. *Egyébként* hol vásárolsz?”

¹ Ezt azért is indokoltnak látjuk, mert – kevés kivételtől eltekintve (pl. Keszler 1998, Kugler 2002, 2003) – a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomban nem esik szó a diskurzusjelölőkről.

² Valamint idiómák és igék (lásd Waltereit 2002: 3–6).

³ Fraser e definíciójának egy korábbi változata ugyancsak Traugottnál (1997) olvasható.

⁴ Vagyis az S1 nem feltétlenül az S2-t közvetlenül megelőző diskurzusszegmens; S2-nek esetleg nem is volt verbális előzménye, ekkor az S1 a tágabb beszédhelyzetből derül ki.

További, vizsgálódásunk szempontjából hasznos meghatározás Maj-Britt Mosegaard Hansené, illetve Richard Waltereité. Hansen szerint a DJ-k „a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak, hogy az miképpen integrálja a gazdaegységet [ti. azt, amiben az adott DJ felbukkan] a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998b: 358, idézi Waltereit 2002: 7). Waltereit megközelítésében pedig a DJ-k a beszélőknek a diskurzus vagy az interakció szerkezetének manipulálását célzó stratégiáinak a történeti maradványai (2002: 10).

A DJ-k számtalan néven szerepeltek és szerepelnek ma is a pragmatikai szakirodalomban, például diskurzusdeiktikumokként (Schiffrin 1987) diskurzuspartikulákként⁵ (Schourup 1985), diskurzusoperátorokként (Redeker 1990, 1991) vagy diskurzuskapcsoló elemekként (Blakemore 1987, 1992; erről bővebben lásd Fraser 1999: 932–937 és Schourup 1999: 227–265). Ami közös azonban a megítélésükben, az az, hogy a pragmatikai jelölők egy alosztályát alkotják – tehát nem minden, a diskurzusszerveződést segítő elem tekinthető DJ-nek.

A DJ-k osztályának legszembevetőbb jellegzetessége, hogy igen heterogén elemekből áll össze: tagjai különféle szófaji osztályokból érkeznek. Az egyszerű DJ-k igékből, határozószókból, kötőszókból, indulatszavakból, elöljárószavakból alakultak ki (pl. *apropó, mindamellet*); a komplexebbek egész szerkezeteket, tagmondatokat foglalhatnak magukba (pl. *más szavakkal mondva, mindent egybevetve*). Közös jellemzőik, amelyek mentén egybesoroljuk őket, formálisan nem, csak funkcionálisan adhatók meg, mivel nincsenek egységes formai tulajdonságaik – ennyiben csak funkcionális–pragmatikai kategóriaként tarthatók számon (vö. Hansen 1998a: 65).

A szakirodalom által többségében elfogadottnak tekinthető meghatározó és nem meghatározó, de jellemző vonásaik a következők:⁶

A diskurzusjelölők meghatározó vonásai

Konnektivitás (kapcsoló funkció): diskurzusegységeket kötnek össze, hatókörük túlmegegy az adott megnyilatkozáson, a diskurzuskoherenciához járulnak hozzá (globális és lineáris síkon is működhetnek). Korábbi elképzelések: határjelölő, illetve bevezető funkcióval bírnak.

⁵ A diskurzuspartikula elnevezés problémás: a partikula szintaktikai terminus, ennek ellenére a kategória tagjai nem egyneműek; a DJ-k viszont funkcionális osztály. Zavaros, hogy a diskurzuspartikula osztálynak mi is a pontos referenciája. Zwicky szerint negatív módon vannak megkülönböztetve: „a partikulák azok a szavak, amik akkor maradnak hátra, amikor a többinek már kiosztottuk a szintaktikai kategóriákat” (Zwicky 1985: 292, idézi Schourup 1999: 229).

⁶ Ahol lehetett, a kritikai észrevételeket, illetve a vitatott álláspontokat is feltüntettük.

Multikategorialitás: heterogének a tekintetben, hogy milyen szintaktikai osztályokból érkeznek.

Prozódiai függetlenség: intonációs törés, szünet figyelhető meg elhangzásuk után; írásban a DJ-t követő vessző, kettőspont használata jellemző (nem kötelező érvényű).

Szintaktikai leválaszthatóság, opcionális: szintaktikai szempontból a kitételük opcionális, ha kihagyjuk őket, az általuk jelölt viszony a hallgató számára még fennáll.

Felcserélhetőség: számos DJ felcserélhető egymással.

Metatextuális munkát tesznek lehetővé a beszélő számára (Traugott 1995: 6).

Forráselemek: olyan elemekből, szerkezetekből merítik elemeiket, amelyek már bírnak valamely olyan tulajdonsággal, amely jellemző a DJ-kre (pl. önmagukban is megnyilatkozásként képesek funkcionálni; sokszor – de nem kizárólag – szintaktikailag függetlenebb elemek: határozószók, igék).

Nincsenek hatással a mondat igazságfeltételeire, nem-propozicionálisak, vagyis nem érintik a szegmens propozicionális jelentését.

Procedurális, nem konceptuális jelentéssel bírnak, szöveg- és interszónális szinten töltenek be egy adott funkciót; tulajdonképpen a beszélő instrukciójául szolgálnak, így a konvencionális implikaturák közé sorolhatók (Hansen 1998a).

Magjelentésük van, specifikusabb értelmezésüket mindig a kontextus alakítja ki (poliszémia-elképzelés). Más felfogásban: egy adott DJ-nek számos jelentése van (homonímia-elképzelés).

A diskurzusjelölők jellemző, de nem meghatározó vonásai

Szórend: a (szegmens)kezdő pozíció prototipikus, de nem kizárólagos (közbevetett és záró pozíció is lehetséges – DJ-től függ).

Több DJ is előfordulhat egy szegmensben, akár csoportosulva is.

Oralitás: a legtöbb DJ elsődlegesen a beszélt nyelvben fordul elő.

Úgy véljük, hogy a meghatározónak tartott diskurzusjelölő-jellemzők közül a szintaktikai (le)választhatóság és a felcserélhetőség szempontja egyaránt megkérdőjelezhető. A DJ-k nyilvánvalóan nem mondatszinten működnek, hanem pragmatikai, tehát diskurzusszinten; ezért nem jogos elhagyhatóságról beszélni. Az elhagyhatóság ugyanis szintaktikai–grammatikai kritérium. Nyilvánvaló, hogy a diskurzusjelölőt elhagyva a mondat nem lesz agrammatikus, ez azonban nem az opcionális mellett szóló érv, hiszen ennek a kritériumnak a diskurzusjelölő nem tud és nem is kell megfelelnie. Ugyanakkor kommunikációs–pragmatikai szempontból nézve az opcionális nem is értelmezhető. Ha nem jelöljük azt a

viszonyt, amit a DJ jelezne, azzal is közlünk valamit, vagy azt okozzuk, hogy félresiklik a kommunikáció, mert a mondandónk alulspecifikált lesz (vö. Fraser 1999: 944).

Ugyanez a helyzet a DJ-k egymással való (részbeni) felcserélhetőségével: az adott diskurzust önmagában nézve nem mondhatjuk, hogy bármelyik elem felcserélhető lenne egy másikkal, hiszen az adott megnyilatkozásban az adott DJ jelent meg, és nem egy másik. Lawrence Schourup szerint azonban maga a DJ jelölte viszony ettől még fennáll, azt nem a DJ-k hozzák létre, mindössze visszatükrözik (Schourup 1999: 232). Ez igaz, de az elhagyott DJ megítélésünk szerint egészen mást jelent, mint a hiány jelölte viszony. Az első esetben van DJ, de a beszélő valamilyen kommunikációs okból kifolyólag elhagyta, s ezzel implikál valamit. Hiány esetében ugyanakkor nincsen DJ, így a viszony sem létezik.

Rátérve a grammatikalizáció kérdéskörére: a DJ-k a nyelvekben, így a magyarban is, fokozatosan alakultak ki különböző elemekből. Komoly érvek szólnak amellett, hogy nem tekinthetők az adott szófaj – amelynek a köréből az adott DJ kikerült – egyik, az idők során szerzett funkciójának (pl. Redeker 1991, idézi Lenk 1998: 246): ennek mind prozódiai, mind szemantikai sajátosságai, mind függetlenségük ellentmond. A grammatikalizációs szakirodalomban a szerzők többsége evidenciaként kezeli, hogy a DJ-k kialakulása a grammatikalizáció egyik formáját képezi (pl. Hansen 1988b: 238; Archakis 2001; Trillo 2002: 774; kivétel pl. Waltereit 2002: 24–26). A kérdés elméleti vonatkozásaival a fentebb már említett E. C. Traugott foglalkozott behatóbban (pl. Traugott 1995, 2003). A szakirodalmat tanulmányozva négy olyan pontot találhatunk, amelyek mentén megkérdőjelezhető, hogy a DJ-k kialakulása grammatikalizáció volna:

- a DJ-k a szintaktikailag nem kötöttebbé, hanem szabadabbá válnak;
- a DJ-k szintaktikai hatóköre bővül, nem szűkül;
- a DJ-k nem a grammatika részei;
- a DJ-k kialakulása megsérti az ún. egyirányúsági elvet.

E vonásait tekintve ez a változás éppen a grammatikalizáció ellentétének látszik, a grammatikalizálódó elem ugyanis szintaktikailag kötöttebbé és korlátozottabb hatókörűvé válik. A diskurzusjelölőkről ennek ellenkezője állítható (megjegyzendő, hogy egyes kötőszók hatóköre is bővülhet, pl. az *és*-é, tehát a „szokványos” grammatikalizációban is akad rá kivétel, l. még Waltereit 2002: 8). Ugyanakkor ez a folyamat, a DJ-k kialakulása az összes többi – Traugott véleménye szerint *l é n y e g i* – grammatikalizációs tulajdonságot magán viseli, tehát megfigyelhető

- fonológiai redukció vagy összeolvadás;
- dekategorizáció, azaz az eredeti szófaj elvesztése;

pragmatikai erősödés és
szubjektifikáció.

Az utóbbi kettő működése elsősorban a grammatikalizáció korai fázisára jellemző. A szubjektifikáció azt jelenti, hogy a grammatikalizálódó elem jelentése a beszélő különböző, főként metatextuális attitűdjeivel gazdagodik, oly módon, hogy azok konverzációs implikaturákként beleépülnek – azaz a jelentések idővel kódolják a beszélő nézőpontját és attitűdjeit, amelyeket a beszédesemény kommunikációs világa határoz meg (Traugott 1999: 1–11). Richard WALTEREIT ezt úgy nevezte, hogy a beszélői motivációk a kommunikációs szándékok absztrakcióiként gondolhatók el, s a diskurzusjelölők ezeket tükrözik (WALTEREIT 2002: 2). Traugott meglátása szerint ma már széles körben elfogadott az a nézet, hogy a grammatikalizáció korai fázisára a szubjektív kifejező erő megnövekedése, egyfajta „pragmatizáció” (a pragmatikai szignifikancia növekedése) a jellemző (lásd Traugott 1999). Véleményünk szerint azonban nem csak ezen az alapon védhető a grammatikalizációs elképzelés. Látható, hogy a diskurzusjelölőkre alkalmazott kritériumok elsősorban szintaktikai követelmények (pl. hatókörbővülés, kötötté válás), amelyek állnak más, tipikusan grammatikalizáció útján létrejött grammatikai elemekre (amelyek szintaktikai „természetűek”), de természetük okán nemigen alkalmazhatók a DJ-kre (lásd korábban). Mivel nem alkalmazhatók rájuk, nem állíthatjuk, hogy nem is teljesítik ezeket a szintaktikai kritériumokat.

Traugott grammatikalizációmeghatározása lényeges vizsgálatunk szempontjából: eszerint a folyamat során lexémák igen jól meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai kontextusban grammatikai elemekké, tehát a nyelv struktúráját adó anyaggá válnak. Ebből következik, hogy a DJ-k, amelyek szintén a nyelv struktúráját adó anyagok közé számítanak, kialakulásukat tekintve grammatikalizáción mennek keresztül. Ez a tágabb grammatikalizációfelfogás egy olyan grammatikafelfogást tükröz, amely nemcsak a fonológiát, a morfoszintaxist és a szemantikát foglalja magába, hanem a (szűkebb értelemben vett, azaz) nyelvészeti pragmatikát is. Ehhez hozzátenném, hogy figyelemreméltó módon a legfrissebb grammatikalizációs szakirodalom is elsősorban szemantikai-pragmatikai változásként határozza meg a grammatikalizációt: a *Handbook of Historical Linguistics* szerzői (Brian D. Joseph – Richard D. Janda 2003) a könyv VI. részében, a „Pragmatiko-szemantikai változások” körében tárgyalják, elkülönítve a morfológiai és lexikai változások, a fonológiai változások, illetve a szintaktikai változások című résztől, noha a folyamatnak közismerten morfoszintaktikai–fonológiai vonatkozásai is vannak. Ez azt mutatja, hogy a grammatikalizáció kutatásában nehezen kialakuló konszenzus itt valamiféle nyugvópontra talált: a kutatók abban mind egyetértenek, hogy ez a nyelvi változás(típus) szemantikai és pragmatikai előzményekkel és következményekkel jár. Traugott megoldása tehát arra a felvetésre, hogy a DJ-k ne lennének elemei a grammatikának, s így

kialakulásuk sem tekinthető grammatikalizációnak, az, hogy a DJ-k általános jellemzőik miatt (procedurális jelentés, külön intonáció, a gyakoriság megnövekedése, esetleges fonológiai redukció) joggal tekinthetők a grammatika részének.⁷ Ezt az elképzelést fogadjuk el mi is.

A DJ-k grammatikalizációja egy további, még hozzá igen lényeges szempontból is megkérdőjelezhető lenne: a gúnynevének csak dogmaként emlegetett egyirányúsági elvnek való ellentmondása miatt. Traugott javaslata a következő: az egyirányúsági elvnek egy jóval tágabb és gazdagabb meghatározása javasolt, mivel az eddigi félrevezetőnek bizonyult, számos vita szólt arról, hogy létezik-e degrammatikalizáció. Úgy véli, hogy Talmy Givón elhíresült fejlődési sora – diskurzus > szintaxis > morfológia > morfonetika > zéró – már eddig is sok félreértést okozott (Givón (1979: 209). Ez a változási vonal eredetileg a szintaxis megújulásának, kialakulásának illusztrálásul szolgált. Számos, nyelvészeti gyűjtéseken alapuló empirikus vizsgálat igazolta már, hogy sok olyan struktúra van, ami diskurzuscélokra használt, tehát a diskurzus nem pusztán kiinduló-, de célállomás is lehet. A DJ-k a következő egyirányú változásokat fel is mutatják (Traugott mindezt az *in deed* példájával illusztrálta, lásd 1995: 6): dekategoriációt, a jelentés általánosulását, szubjektifikációt, a pragmatikai funkciók kibővülését, olykor fonológiai redukciót is. Hansen (1988b: 238) szerint a DJ-k valójában még mindig grammatikalizálódnak és funkciószavakká fognak válni, tehát a grammatikalizációs kontinuum közepén tartanak.

Az eddigieket szem előtt tartva úgy véljük, hogy a DJ-k történeti kialakulását érintő vizsgálatokban túlságosan nagy jelentőségre tettek szert olyan módszerek és kritériumok, amelyek épp a DJ-k sajátos tulajdonságait hagyták figyelmen kívül. A kritikák zöme visszautasítható azáltal, hogy a pragmatikai funkciót betöltő elemekre nem vonatkoztathatók azok a szűk, szintaktikai szempontból „számonkérő” követelmények, amelyek más, nem a diskurzus szintjén működő grammatikai elemekre igen. A DJ-k kialakulása nem ítéhető meg olyan kritériumok mentén, amelyeknek azok eleve meg sem felelhetnek; nem is várható el egy diskurzuselemtől, hogy ugyanazokat a kötöttségeket mutassa fel, mint például egy névutó vagy egy igekötő. Véleményünk szerint tehát a diskurzusjelölők kialakulása mindenképpen grammatikalizációnak tekinthető (bővebben lásd Dér 2005 a, b).

⁷ További érv lehet itt az is, hogy a DJ-k szintaktikai szerkezetekből származnak.

2. Empirikus vizsgálat⁸

A következőkben két magyar diskurzusjelölő kialakulásával foglalkozunk.⁹ Ha lehetséges, igyekszünk közelebről is meghatározni azt a pontot, amikor a kérdéses elemek új funkcióban történő használata megjelent. Bár a diskurzusjelölők igazán nagy számban a beszélt nyelvben látnak napvilágot, szerencsénkre különböző szerepekben az írott nyelvben is gyakran feltűnnek. Érthető okokból kifelé ennélfogva a vizsgálatnál elsősorban írott források álltak rendelkezésünkre.

2. 1. *Mellesleg*

A *mellesleg* diskurzusjelölő a *mellesleg* határozószóból alakult ki. A TESz., az EWung., a SzT. és a Magyar Történeti Korpusz (MTK.) tanúsága szerint a határozószó legkorábbi jelentése 'oldalvást, oldalt' volt, azaz helyviszonyt adott vissza:

- 1561: „Laffan Daudid nepeuel eleb megien, semei hegy teteien *mellefleg* megien” (TESz.)
- 1573: „Baly gërg pedig *Mellesleg* az zarazon Megien volt” (SzT.)
- 1639: „ki hozak az legentt, s hogy hozzak vala *mellesleg* alla Szekely Istua(n) az legeny melle” (SzT.)
- 1657: „az ellenség... megindula azon útra az Nitra mellett alá, az melyre nékem is vala szándékom ... Én is *mellesleg* véle azon völgyen ellenkezdegelve megyek vala” (SzT.)

⁸ Úgy véljük, hogy az eddigiek alapján egyértelmű, hogy e magyar diskurzusjelölők kialakulását is grammatikalizációs folyamatnak tartjuk, mivel a diskurzusjelölők e tekintetben azonosan (a fentiekben leírt módon) viselkednek. Így az empirikus vizsgálat célja nem az előbbi állítások igazolása, hanem a hiánypótlás: tudomásunk szerint magyar diskurzusjelölők létrejöttét bemutató magyar nyelvű esettanulmány még nem született.

⁹ A nyelvtörténeti szempontú vizsgálatok közül Richard Waltereit emelhető ki, aki néhány olasz DJ kialakulásának a történetét követte nyomon (Waltereit 2002). Waltereit ezt a folyamatot nem tartja grammatikalizációnak, mivel az szerinte nem felel meg Lehmann grammatikalizációs paramétereinek (lásd Lehmann 1985: 306). Ezek egy részét a korábbiakban már érintettük és tisztáztuk, ugyanis az első két kritikai ellenvetés (szabadbá válás, hatókörbővülés) épp Lehmann grammatikalizációs paramétereinek közül származott. Vitatható Waltereitnek az egyes paraméterek meglétével kapcsolatos konklúziója is, így a kondenzációt illető: szerinte a DJ-k nem „zsugorodnak össze” (Waltereit 2002: 25). Számos, ténylegesen grammatikalizálódott elemre nézve sem áll a kondenzáció, pl. a magyarban a ragvonzó névutók nem változtak formailag ahhoz a határozószóhoz vagy határozói igenévhez képest, amelyből kialakultak. Ugyanakkor vannak olyan DJ-k, amelyek igenis kondenzálódnak, pl. *nem t'om, asszem*. A Lehmann-féle paramétereket számos kritika érte (erről bővebben lásd Traugott 2003: 629–630, Dér 2005 a).

1717: „Ezen belől *mellesleg* az Aszony háza” (SzT.)

1772: „(A malomhoz) az árok ásás a’ Csatorna alatt való toltés, és a’ viznek *mellesleg* való erősítésé hogj más felé ne fojjon, csak a Malomra fojjon” (SzT.)

1791 e.: „és ugyan tsak egy □zolga *mellesleg* □ekeren mégyen vala” (MTK.)

1792: „virágjának két levetskéje vere□ellő, a’ két *mellesleg* álló leveletskék fehérek” (MTK.)

1794: „Az ö□ve □erkeztetésnek principiumaiból ki sül, hogy ezen *mellesleg*, vagy oldal tollak magánofan, és egymással 63 különböző figurákat tsinálhatnak” (MTK.)

A 18–19. században ’párhuzamosan’ jelentése is élt a határozószónak, többek között a *mellesleg menő* szókapcsolatban, ekkor azt jelentette: ’párhuzamosan haladó/húzódo’:

1799: Honnan vagyon még is, hogy mi az ebben nagyra ment Nemzetekkel *melleslegesen* (parallele) nem megyünk, hanem minékünk félszázados lépésekkel kell kísérnünk azokat? (MTK.)

1821/1825: „az uton alol az uttal *mellesleg menő* Szánto földnek rendében” (SzT.)

A határozószó számunkra kiindulópontot képező jelentése azonban nem annyira ez volt, mint inkább az első: ’oldalt; oldalvást’ > ’mellékesen; kitérésképpen, másodlagosan, nem fő dolog gyanánt’ (ilyen jelentését a TESz. 1781-re teszi).

1811: „Két Labirintus vólt... Melyiket válasszam sokat gondokodtam, Krétaihoz fogni de nem bátorkodtam, Mert *mellősleg* az-is eszembe ötlődött, Hogy annak Mestere belé rekesztődött” (SzT.)

Ez az utóbbi határozószói jelentés vált azután alkalmassá arra, hogy a beszélőnek a diskurzusra vonatkozó bizonyos stratégiáit, illetve annak a hallgató felé történő jelzését ki tudja fejezni, például a beszéd tárgyától való eltérést. Pótkompetencia-problémák miatt természetesen nem mindig könnyű megállapítani, hogy melyik jelentés – vagyis a határozószói mellett a diskurzusjelölői – mikor bukkant fel. Segítséget nyújtanak viszont azok a mondással kapcsolatos igék és kifejezések, amelyek mellett a *mellesleg* a fenti ’mellékesen, kitérésképpen’ jelentésében jelenik meg és alkot szerkezetet, például: *mellesleg (legyen) mondva; mellesleg legyen megjegyezve; mellesleg mondva; mellesleg megemlítve*:

- 1844: „*Mellesleg legyen mondva*, látta ön már ezen népszinművet?” (MTK.)
- 1846: „És, *mellesleg legyen megjegyezve*, megtörténhetik ugyan néha, hogy az országgyűlési többség nem egészen hű képviselője a' közvéleménynek, de hogy homlok egyenest ellenkezzék azzal, hogy árulója legyen annak, az megtörténhetlen” (MTK.)
- 1847: „Én hát édes öcsém nem esetlenkedem a lyra országában, hanem megyek azon az uton, mellyen már egy pár lépést tennem sikerült, irok historiákat, rectius istóriákat ad ponyvám, mikép Tinodi Lantos Sebestyén, kinek poemáit, az ördög szántsa meg, még a debreceni könyvtár sem képes nekem kiállítani. *Mellesleg mondva* vedd meg nekem Pesten, valamely zsibvásárban, ha történetesen rá akadsz” (MTK.)
- 1879: „De tegyük fel, hogy a községi pénztárból nem telnék az építéshez szükséges költség, – akkor sem kell elvetni az eszmét, hanem valahol az iskola udvarán vagy kertben össze lehet gyűjteni a gyermekeket, és addig is, míg a rendes iskolásoktól kiürül az iskola, ott játszani engedni, mely esetben célunk el van érve, mert a szülők válláról levevén a gondozást, szivesebben fognak áldozni, mint egyébként, és jobban megbarátkoznak az eszmével, ha tényekkel látják támogattatni. *Mellesleg megemlítve*, – ekkor nyerjük el a legnagyobb jutalmat a méltánylást, mert a nép ezt sohasem tagadja, már pedig nekünk ez a legnagyobb jutalmunk, mivel tudjuk, hogy anyagilag kellően úgy sem jutalmaztatunk.” (MTK.)

Az efféle szerkezetek rendkívül változatos felépítésűek lehetnek. Véleményünk szerint a *mellesleg* nem véletlenül ezekben a beszélő attitűdöt expliciten kifejező, mondással kapcsolatos kifejezésekben tűnt fel, hiszen mint DJ a narráció folyásához, a történetvezetéshez kapcsolódik. Diskurzusjelölővé válása körülbelül a 19. század második felében indulhatott meg. Azt fejezi ki, hogy most a diskurzusban a tárgyhöz képest kitérő, elkalandozás következik (vö. az ilyen funkciójú angol *by the way*, *incidentally* DJ-kel). Két diskurzusrész viszonyára referál: a korábbiakban mondottakra mint diskurzusrészre, amelyhez képest új részt vezet be, de jelzi annak a témához képest kitérő voltát. Vagyis a diskurzus lineáris szintjén hat, a Fraser-féle típusok közül a témaösszekötő DJ-k közé tartozik. A *mellesleg* később úgy is ki tudta fejezni ezt a funkciót, hogy a mondást stb. kifejező igék, igenevek elmaradtak mellőle (ellipszis). Az is elképzelhető, hogy ezek a szerkezetek mindössze variációt jelentettek a *mellesleg* önálló használata mellett, mint az ma is jellemző.

A különbséget határozószó és DJ között jól illusztrálják a következő példák, amelyekben látható, hogy a *mellesleg* határozószóként mikor kapcsolódott még a mondat állítmányához, s mikor már nem:

Határozószó:

- 1868: „S folytatta, de egészsége tekintetéből csak *mellesleg*, tanulásait.” (MTK. – még szerkezet: *mellesleg folytatta*; nem a beszélő/narrátor kiszólása)
- 1884: „I. Lajos nagyobbserű vörös márvány szobra állott ismét a székesfehérvári egyházban levő mausoleumában; melyről azonban már csak *mellesleg* értesülünk, midőn krónikáink azon jelenetet beszélnek, hogy az özvegy királyné s leánya Márja király Kis Károly koronázása alkalmával a márvány szobrot, ráborulva áztatták könnyeikkel.” (MTK. – *mellesleg értesülünk*; ua.)
- 1884: Magyarország úgynevezett közhatoságaiban oly institutiókat bír, melyek helyébe - semmi kétség - valóságos municipalis rendszert kell léptetni, de melyeket nem szabad mintegy *mellesleg* megsemmisíteni vagy megcsonkítani, mert a nemzet életerejének egy része rejlik bennök (MTK. – *mellesleg megsemmisíteni*)
- 1926: „Donogány kezeit dörzsölgetve s szerteszét kapkodva - 162. oldal - pillantását, még ott sem volt az asztalnál, már így szólította meg a legközelebb ülő agg bognárt: - Iszogatunk, iszogatunk öregem! - s azzal, mintegy *mellesleg*, odalökte kézfogásait a jelenlevőknek.” (MTK. – *mellesleg lökte oda a kézfogásait*)

Diskurzusjelölő:

- 1872: „A bűn abból áll hogy a kártyás Eduárd ezer aranyat lop a manheimi köz pénztárból melynek saját édes apja a tábornoka. *Mellesleg* a pénztárnok leánya s az ellenőr – 29. oldal – fia közt szerelmi viszony szövődik melyet szerencsés egybekelés koronáz.” (MTK. – látható, hogy a határozós szerkezet már nincs meg, nem *mellesleg szövődik* a szerelmi viszony, hanem a cselekmény szempontjából „*mellesleg*” szerelmi viszony szövődik.)
- 1876: „Itt a járdát szegélyzik elég sűrű sorban és járhatatlanná teszik az ellenség előtt; *mellesleg* még apró mózesvallású kolbászkák is főnek bennök szigorúan a deuteronomium recipéi szerint” (MTK. – nem *mellesleg főnek kolbászkák*)
- 1936: „Akadt ilyen több is, hisz apám apja is alapjában ilyen természet volt. Ilyen volt az uradalmi kanász is, aki az uradalmi moslékkal

gazdálkodott, a saját belátása szerint. *Mellesleg* ő volt Nagy István bácsi legjobb barátja.” (MTK. – nem *mellesleg volt a legjobb barátja*; ez szemantikailag is ellentmondásos lehet: *mellesleg a barátja* ↔ *a legjobb barátja*)

Szokásos grammatikalizációs út, a magyar nyelvben is jellemző, hogy a forrás-elem eredeti szófajában is továbbél az, tehát fennmaradt határozószóként. Ezeket nevezi Waltereit „homofón párnak” (2002: 3).

Írásban a DJ-nek a mondatról való elkülönülését olykor vesszővel vagy kettősponttal is jelölik:

1939: „Régebbi álmom: unokafivérem verseit olvastam (*mellesleg*: az illető a valóságban nem foglalkozik költéssel).” (MTK.)

A mai magyar nyelvben a *mellesleg* önmagában is állhat, de továbbra is megtalálható a mondással kapcsolatos igék, igenevek mellett:

1989: „nagy tisztelője volt a női nemnek, *noha mellesleg szólva*, Valyt ki nem állhatta” (DIA.)

1999: „Ha most valaki bejön az utcáról dolgozni, annak nem fognak nagy zsák pénzeket adni (*mellesleg megjegyzem*, hogy én még ingyen is dolgoznék F1-ben)” (MNSz.)

A *melleslegre* az is jellemző, hogy ma igen változatos szórendi helyeken tűnhet fel (az MTK.-ban több száz találat között egyszer sem szerepelt mondatvégi helyzetben):

1998: Nem vagyok se zöld, se vegetáriánus *mellesleg*. Óvodai jelem lila házikó. (MNSz.)

A tipikus azonban még mindig a szegmenskezdő pozíció.

A mai magyar nyelvű szövegeket nézve feltűnő, hogy a *mellesleg*nek nagyon sokszor nem kitérő jellegű diskurzusfunkciója van. Jelezhetjük vele, hogy eltérünk a tárgytól, de az ellenkezőjét is, azt, hogy egy, a diskurzus szempontjából lényeges, fontos információt, szempontot fogunk megosztani a hallgatóval/olvasóval az S2-ben. Ez a kiemelő szerep feltehetően a *mellesleg* ironikus, ellenkező előjelű használatából (‘nem *mellesleg*’) született meg. Rendkívül elterjedté vált például az írott sajtónyelvben vagy az internethasználók (fórumozók, csetelők) írott beszélt nyelvében:

1998: „Tudod engem és a velem hasonszörű, a Te szemszögedből másként gondolkodókat inkább az aggaszt, amit az utcán látunk. Züllött, elbutult, befeléforduló, célok nélkül tengődő ifjúság, aki *mellesleg* a bánatát az alkohol mellett most már drogokba is folytja.” (MNSz.)

1999: De most már jó lenne, ha nem lovagolnál ezen a félreértésen, amely *mellesleg*, a Te félreértésed, és mehetnénk tovább.” (MNSz.)

2. 2. Más szóval

A *más szóval* a magyarban a mondandó ismételt megfogalmazására utaló diskurzusjelölőként működik:

1848: „A német színház ma, azaz apr. 15-kén ünnepélyesen bezáratott. Forst úr beadta a kulcsot. *Más szóval*: lekergették. Őt is tönkre tette a forradalom.” (MTK.)

1976: „Amikor értékes célok felé törekszünk, jusson eszünkbe az én kis versem: „Harcoldj mindig, ha a cél nemes, / De ne állj ellen, ha nem érdemes.” *Más szóval*, senkinek sem árt, ha keményen dolgozik azért, amit el akar érni, előbb azonban meg kell győződnie arról, hogy valóban fontos-e számunkra a cél, és nyertesként kerülhetünk-e ki a küzdelemből.” (MTK.)

1999: „Oda elsősorban diplomáciai érzék kell, *másszóval* jó vastag bőr az orcán, az meg aztán van” (MNSz.)

A kurrens szakirodalomban ezeket az elemeket, amelyek változatos szerkezetekben és az újrafogalmazáson belül számos alfunkcióban megjelenhetnek (a szimpla parafrázistól a megnevezésig), *re f o r m u l a t i o n m a r k e r e k*nek nevezik; mi ezt követve új r a f o g a l m a z á s t j e l ö l ő DJ-knek nevezzük őket. Ezeknek a fajta DJ-knek elsősorban az angol, a francia, a spanyol és a katalán nyelvre vonatkozó kutatási anyaga gazdagabb, a kontrasztív szempontú vizsgálatok is igen elterjedtek (l. Fraser – Malamud-Makowski, M. 1996, valamint Maria-Josep Cuenca 2003 és Milagro Del Saz Rubio 2002/2003). Újrafogalmazást jelölő DJ-k közül számosat ismerünk a magyar nyelvből, főképpen komplexebb szerkezetűeket: *másképp fogalmazva, másképp szólva, másképp mondva, pontosabban, pontosabban szólva, más szavakkal* stb.

Az újrafogalmazás – mint Cuenca írja – „olyan diskurzusfunkció, amelyben a beszélő újra-kidolgoz egy gondolatot annak érdekében, hogy az pontosabb legyen, és megkönnyítse a hallgatónak az eredeti gondolatra irányuló megértését” (Cuenca 2003: 1071). E gazdag csoporton belül a szakirodalom megkülönböztet parafrasztikus és nem parafrasztikus DJ-ket; az utóbbiaknál az a két gondolat, ami a két vizsgált diskurzusrészben megjelenik, nem ekvivalens egymással – az előbbieknél viszont igen. A *más szóval* a parafrasztikus újrafogalmazó jelölők közé tartozik. Esetében gondolatekvivalencia alatt azonban nem a szigorú értelemben vett logikai ekvivalenciát kell értenünk, hanem p r a g m a t i k a i e k v i v a l e n c i á t. Ez annyit tesz, hogy a beszélő valamely korában el-

mondott gondolatát valamely más módon fogalmazza meg; a lehetőségek szerkezeti szempontból tág határok között mozoghatnak: megismételhetünk azonos mondatrészt, de az újrafogalmazás hosszabb szakaszon keresztül is tarthat:

1860: „De ha a tények gyakorlati megállapításához fogunk, akkor véleményünk szerint első vonalban azon kérdésekkel kell kezdenünk, mik az összes államot illetik, s csak azután menni át a nemzeti egyéniségek és historiai országtestek jogaira. *Más szóval*: a kiinduló pontnak az egésznek kell lenni. Előbb meg kell állapítani: mi kell Austriának mint államtestnek egységi összefüggésére, hogy mint állam, és pedig hatalmas állam fenmaradhasson és fejlődhessen.” (MTK.)

A pragmatikai ekvivalencia a magyarázatadást, a pontosítást, az általánosítást, az implikációt stb. is magában foglalhatja (l. Cuenca 2003: 1072), akár ugyanazzal a DJ-vel visszaadva a viszonyt.

A *más szóval* DJ feltehetően a *más szóval* jelzős szerkezetből alakult ki nagyjából a 19. század elején. A szerkezet összeforrottságát az is mutatja, hogy írásban ma már gyakran egybeírjuk.¹⁰ Gyakran azonos funkciójú nyomatékosító elemmel – *vagy, azaz, vagyis* – használták, akárcsak ma is (ez a fajta DJ-halmazás más nyelvekben sem ritka):

1841: „Ez a' czél pedig nem lehet egyéb, hanem a' magában 's magávali egységre jutás, a' gondolás és ismerésbeli akarás és cselekvésbeli általános egyezés, *vagy más szóval*: minden bennünk 's általunk mivélésnek tulajdon rendeltetésünkre arányzott tökéletessége.” (MTK.)

1843: „E melegnek fő hatása az, mit már fölebb mondottunk, hogy a testek részecskéit távolítja egymástól, *azaz, más szóval*, ha nő egy test melege: akkor részecskéi távoznak; ha fogy: akkor közelednek egymáshoz.” (MTK.)

1880: „Akik a romoktól megtisztított telkeiket napról napra nézegetik, ha vajon nem határolta-e ki azokat valami hivatalos közeg, azok sincsenek előbb a bölcs kételkedőknél. Legföljebb az izgalommal és váromozással. Várják, hogy még idejekorán szabadítják őket bele a saját telkeikbe, lesik, hogy mikor lehet fundamentumot ásni. Fogadjuk el hittel és türelemmel a királyi biztosság május elejére tett terminusát. *Vagyis más szóval*: tegyük föl, hogy az időben minden egyes ember tisztában lesz már azzal is, minő telekre lehet építenie. Ezen egy kö-

¹⁰ A magyar helyesírási szabályzat tanúsága szerint a *más szóval*t külön kell írunk – ennek ellenére a mai magyar nyelvben többször látható az egybeírt változat – feltehetően azért, mert a nyelvérzék a két elemet szorosan összetartozónak érzi.

rülmény ismerése nagyon messze jár még az építkezés tényleges megkezdésétől.” (MTK.)

1999: „a politika szférájától elvárnak az emberek egy erkölcsi tartást, vagy másszóval emberi minimumot.” (MNSz.)

Szemantikai szempontból nézve fontos, hogy a *más szóval*ban már szerepel a *szóval* kifejezés, ami segíthette a kifejezés DJ-vé válását. A grammatikalizációs szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy a grammatikalizálódott elem alapjául szolgáló forrás lexikális jelentésében rendszerint már megtalálható egy olyan jelentésösszetevő, amely a későbbi grammatikai–diskurzusfunkciónak feleltethető meg. Cuenca angol, katalán és spanyol újrafogalmazást jelölő DJ-k lexikai forrásait kutatva rámutatott, hogy a legtöbb jelentését tekintve „olyan közös lexikai forrásból ered, amely az újrafogalmazás jelentésével kapcsolható össze” (2003: 1077), ilyenek a mondás igéi (*es decir, formulado*), az olyan főnevek, mint a ’szó’ jelentésű *word, palabra*, vagy olyan szerkezetek, amelyek ekvivalenciát fejeznek ki (*that is, i. e. = id est*) (i. m.: 1077–1078). Ez a magyar nyelvben sincsen másképp (lásd *másképp szólva, másképp fogalmazva, másképp mondva*):

1999: „Ez azt jelenti, hogy a fokozatosság elve nem bizonyítható... *másképp szólva*: Natura saltum facit, vagyis a természetben van ugrás!” (MNSz.)

1998: „A társadalom jövedelmi helyzetével, az életkörülmények alakulásával foglalkozó minden hazai kutatás (amelyik egyáltalán vizsgálta a gyermekek, gyermekek helyzetét) kimutatta, hogy a – korábban is meglehetősen hátrányos helyzetben lévő – (több) gyermekes családok (*másképp fogalmazva* maguka gyermekek) a gazdasági rendszerváltás legnagyobb vesztesei.” (MNSz.)

1999: „A gyereket nem szabad lebecsülni, és ideje lenne már végiggondolni a saját életünket, hogy a reklámok könnyű áldozatai lettünk és felelőtlen módon pazaroljuk a földnek az értékes nyersanyag készleteit – *másképp mondva* a jövő generációnak a terhére éljük ezt az életet.” (MNSz.)

A *más szóval* általános jellemzői ugyanazok, mint a *melleslegéi*: szintaktikailag, prozódiailag független (írásban ez vesszővel, kettősponttal fakultatívan jelölt), funkciója pragmatikai. Felvethető azonban a kérdés, hogy a *más szóval* esetében nem kötőszó ról van-e szó. Kötőszóként nyilvánvalóan ugyanúgy valamiféle kapcsoló funkciója van, mint DJ-ként. A MGr. szerint a kötőszók szövegmondatokat, tagmondatokat és mondatrészeket kapcsolhatnak össze (lásd Balogh 2000: 268); illetve például a hezitálást kifejező kötőszók az interakciós mondatszók

között társalgásszervező és -jelölő elemként vannak számon tartva (Kugler 2000: 296). A magyar szakirodalomban a kötőszók tág meghatározásuk következtében tulajdonképpen magukba olvasztják a diskurzusfunkciókat is. Véleményünk szerint azonban a mondatkapcsoló és a diskurzuskapcsoló szerepet betöltő elemeket mindenképpen érdemes szétválasztani egymástól. Az elhatárolás azért nehéz, mert a DJ-k funkcionális–pragmatikai szempontból választhatók le más kategóriákról (lásd Hansen 1998a: 65). Nem egyszerűen a nyelvi–nyelvészeti kategóriák számának gyarapításáról van szó. Amennyiben megengedjük, hogy a kötőszók képesek diskurzusfunkciókat betölteni, ebből a szempontból nézve valóban indokolatlan volna DJ-kről mint külön osztályról beszélni – ez azonban nem oldaná meg azt a helyzetet, hogy mi legyen a többi diskurzusfunkciót betöltő, de nem kötőszói eredetű elemmel (igékből, határozós szerkezetből, határozószóból stb. kifejlődött DJ-kel).¹¹ A problémával a határozószókkal kapcsolatban Traugott is foglalkozott, s azt hangsúlyozta, hogy a DJ-k szintaktikailag, szemantikailag, pragmatikailag és intonációs szempontból is leválaszthatók a forrásszófajról (Traugott 1995: 6). Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy a sajátos diskurzusfunkciók önmagukban is szükségessé teszik egy önálló kategória felvételét. A kötőszóknál ez a probléma azért jelentkezik ilyen erőteljesen, mert esetükben eleve grammatikai funkciókkal bír, grammatikalizáción keresztülment viszonyokról van szó. A határozószóknál ráadásul sokkal jobban kimutatható a határozószó és a DJ közti határ.

A további, magyar diskurzusjelölőkre vonatkozó pragmatikai nyelvtörténeti kutatásoknak tisztázniuk kell, hogy jellemzően milyen forrásszófajokból alakulnak ki ezek az elemek (úgy tűnik, igen hasonlóakból, mint a világ egyéb nyelveiben); milyen variációs lehetőségeik vannak, s pontosan milyen diskurzusfunkciókat szolgálnak. Mivel ez hatalmas anyaggyűjtést feltételez, a munkát nagyban megkönnyítené, ha a már rendelkezésre álló és igen jól használható Magyar Történeti Korpusz idővel a korábbi évszázadok anyagával is tovább bővülne.

Források

DIA = Digitális Irodalmi Akadémia. <http://www.irodalmiakademia.hu/>.

MNSz = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>.

MTK = Magyar Történeti Korpusz (a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza). <http://www.nytud.hu/hhc/>.

SzT = Erdélyi magyar szótörténeti tár (1975–). Szabó T. Attila (főszerk.); a VIII. kötettől Vámszer Márta. Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Bukarest.

¹¹ Van olyan kutató is, aki DJ-k alatt csak beszélt nyelvi, kizárólag pragmatikai szempontból használt strukturáló és szervező funkciót betöltő elemeket ért (Lenk 1998: 246).

Irodalom

- Archakis, Argiris (2001), On Discourse Markers: Evidence from Modern Greek. *JPragm* 33: 1235–1261.
- Balogh Judit (2000), A kötőszó. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 268–274.
- Cuenca, Maria-Josep (2003), Two Ways to Reformulate: a Contrastive Analysis of Reformulation Markers. *JPragm* 35: 1069–1093.
- Del Saz Rubio, Milagros (2002/2003), An Analysis of English Discourse Markers of Reformulation. Thesis. Universidad de Valencia, Servei de Publicacions.
http://www.tdx.cesca.es/TESIS_UV/AVAILABLE/TDX-0220104-102025/saz.pdf.
- Dér Csilla Ilona (2005 a), A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest. 83–88.
- Dér Csilla Ilona (2005 b), Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok. Doktori disszertáció. Kézirat.
- Fraser, Bruce (1999), What Are Discourse Markers? *JPragm* 31: 931–952.
- Fraser, Bruce – Malamud-Makowski, M. (1996), English and Spanish Contrastive Discourse Markers. *Language Sciences* 18: 863–881.
- Givón, Talmy (1979), *On Understanding Grammar*. Academic Press, New York.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998a), The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French. (*Pragmatics & Beyond*. New Series 53.) Benjamins, Amsterdam. 65–90.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998b), The Semantic Status of Discourse Markers. *Lingua* 104: 235–260.
- Keszler Borbála (1998), Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológia Tanszék, Budapest. 296–298.
- Kugler Nóra (2000), A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 292–304.
- Kugler Nóra (2002), A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében. Doktori mestermunkák. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2003), A módosítószók funkciói. *NyudÉrt* 152.
- Lehmann, Christian (1995), *Thoughts on Grammaticalization*. LINCOM EUROPA, München – Newcastle.
- Lenk, Uta (1998), Discourse Markers And Global Coherence in Conversation. *JPragm* 30: 245–257.
- Schourup, Lawrence (1999), Discourse Markers. *Lingua* 107: 227–265.
- Traugott, Elizabeth C. (1995), The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>.
- Traugott, Elizabeth C. (1997), The Discourse Connective *after all*: A Historical Pragmatic Account. http://www.stanford.edu/~traugott/papers/after_all.pdf.

- Traugott, Elizabeth C. (1999), From Subjectification to Intersubjectification.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/subject2intersubject.pdf>.
- Traugott, Elizabeth C. (2003), Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (eds), *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin. 624–647.
- Trillo, Jesús Romero (2002), The Pragmatic Fossilization of Discourse Markers in Non-native Speakers of English. *JPragm* 34: 769–784.
- Waltereit, Richard (2002), The Rise of Discourse Markers in Italian: A Specific Type of Language Change.
<http://homepages.uni-tuebingen.de/richard.waltereit/papers/wal2.pdf>.